

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΝΕΑ ΣΕΙΡΑ

ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ ΟΜΟΤΙΜΟ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΔΗΜΗΤΡΙΟ ΤΣΑΜΗ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΤΟΜΟΣ 14
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2004

Η ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΗΣΗ ΩΣ ΚΡΙΣΗ. ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ.

Με το θεσμό της συνταξιοδότησης, οι σύγχρονες κοινωνίες αναλαμβάνουν να συντηρήσουν οικονομικά ένα μεγάλο αριθμό πρώην εργαζομένων μελών τους, των οποίων η εργασιακή ικανότητα δεν κρίνεται πλέον ουσιαστική ή ικανοποιητική για τις απαιτήσεις της αγοράς. Ο θεσμός έτσι δημιουργεί τον κοινωνικό ρόλο του 'απόμαχου' της εργασίας, του οικονομικά μη παραγωγικού ατόμου. Ως διαδικασία η συνταξιοδότηση συνιστά την προδιαγεγραμμένη μετακίνηση ενός ατόμου από τη θέση του οικονομικά ενεργού, σ' αυτή του οικονομικά ανενεργού, σύμφωνα πάντα με τις νόρμες και τους νόμους που η κάθε κοινωνία ορίζει γι' αυτήν τη μετάβαση.

Η συνταξιοδότηση έτσι σηματοδοτεί ένα πλήθος αλλαγών στην κοινωνική και την προσωπική ταυτότητα του ατόμου και όπως κάθε άλλη σημαντική αλλαγή συνιστά κρίση. Εμπεριέχει το βίωμα μιας πολυεπίπεδης απώλειας, την ανησυχία μπροστά στο μέχρις ενός σημείου απροσδιόριστο 'αύριο', την ένταση που δημιουργεί η ανάγκη τόσο του επαναπροσδιορισμού της κοινωνικής θέσης, των ρόλων και των σχέσεων του ατόμου, όσο και της αναγκαστικής αναδιάρθρωσης της καθημερινότητάς του και προσαρμογής αυτής της καθημερινότητας στις νέες συνθήκες που η αλλαγή διαμορφώνει.

Α'.

Το αστικό περιβάλλον της σύγχρονης κοινωνικής μας πραγματικότητας, ως το πεδίο βίωσης αυτών των αλλαγών, επιδρά έτσι, ώστε η συνταξιοδότηση να θεωρείται, δικαίως, ως η πλέον σημαντική και αποφασιστική κρίση στη ζωή του ενήλικου¹.

Όλες οι εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας, άμεσα ή έμμεσα,

1. Βλ. Thomas Bradley Robb, *The bonus years*, Valley Forge: The Judson Press 1968, σσ. 46-47.

αποκτούν νόημα και περιεχόμενο μέσα στην προοπτική της 'αγοράς', κινούνται και χορεύουν γύρω από τον οικονομικό άξονα, που προβάλλεται ως ο απόλυτος προσανατολισμός κάθε επιδίωξης². Η εργασία αποτελεί το ενιαίο οντολογικό θεμέλιο της κατά τα άλλα θρυμματισμένης κοινωνικής μας πραγματικότητας, και «με από καθημερινό ταξινομητικό σχήμα ('είναι γιατρός', 'είναι σκουπιδιάρης') το επάγγελμα διαμορφώνει την ιδιοσυστασία των ταυτοτήτων και την 'ομαλή' ένταξη μέσω του μισθού, στο κοινωνικό γίγνεσθαι»³. Και βέβαια, ο παραδοσιακός ρόλος της εργασίας στη δόμηση της κοινωνίας διαφοροποιήθηκε⁴. Πολύ δε περισσότερο, το 'επάγγελμα' έχει απογυμνωθεί από το ιδεολογικό, υπαρξιακό και κοινωνικό του περιεχόμενο, ακριβώς, επειδή η κοινωνική μας πραγματικότητα είναι θρυμματισμένη. Το χρήμα πλέον καθαυτό έγινε το σύμβολο της κοινωνικής επιτυχίας⁵. Αυτό, μέσω του επαγγέλματος, όχι μόνο εξασφαλίζει τον βιοπορισμό και την κοινωνική ένταξη, αλλά και εμφανίζεται να δίνει στο άτομο αυτοπεποίθηση, ψυχολογική και κοινωνική ευεξία, αυτοπραγμάτωση⁶. Έτσι η κοινωνική και η προσωπική του ταυτότητα συναρτάται με την επαγγελματική του σταδιοδρομία και κυρίως με την οικονομική επιφάνεια, που αυτή του εξασφαλίζει.

Μέσα σ' ένα χαλαρό έως ανύπαρκτο κοινωνικό περιβάλλον, που μαζοποιεί την ανθρώπινη κοινότητα και αποπροσωποποιεί τα μέλη της, το επάγγελμα μετατρέπεται σε 'ατομικό δικαίωμα' εξασφάλισης βιοπορισμού μέσω της εργασίας. Βεβαίως, με την ολοένα αυξανόμενη δομική ανεργία και φτώχεια, το 'δικαίωμα' αυτό γίνεται μια επίπονη επιδίωξη σ' ένα πεδίο σκληρού ανταγωνισμού. Αναδύεται πλέον μια νέα κοινωνική διάκριση ανάμεσα σ' όσους έχουν μόνιμη εργασία και σ' εκείνους που υποαπασχολούνται ή ετεροαπασχολούνται ή αποκλείονται ολοσχερώς στο περιθώριο, ως άνερ-

2. Βλ. Γεώργιος Μαντζαρίδης, *Ορθόδοξη θεολογία και κοινωνική ζωή*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς 1996, σ. 56.

3. Παναγιώτης Νούτσος, «Κοινωνικός αποκλεισμός και 'ανθρώπινα δικαιώματα'», *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάχη Καραγιώργα 1998, σ. 88.

4. Βλ. Μαριάνθη Στογιαννίδου, «Κοινωνία της μη-εργασίας: έρρηξη της εννοιολογικής κατηγορίας της εργασίας ή κρίση νομιμοποίησης του καπιταλιστικού κοινωνικού συμβολαίου;», *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, ό.π., σσ. 25-35.

5. Βλ. Robert K. Merton, "Social Structure and anomie", *Sociological Theory*, London: The MacMillan Company (6) 1972, σ. 538.

6. Βλ. Malcolm Maquire & Susan Maquire, "Youth people and the labour market", *Youth, the 'Underclass' and Social exclusion*, N.Y.: Routledge 1997, σ. 26. Επίσης Βλ. Θανάσης Αλεξίου, *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση*, Αθήνα: Παπαζήση 1998, σ. 194.

γοι⁷. Η ανεργία και η φτώχεια στιγματίζουν απαξιωτικά το άτομο και το τοποθετούν έξω από τη νόρμα του 'καθώς πρέπει'. Οι συνταξιούχοι, ως οικονομικά ανενεργοί, ενδύονται αυτήν την κοινωνική απαξία⁸, ενώ έχει προ πολλού αμφισβητηθεί η κοινωνική αυθεντία των ηλικιωμένων. «Η παραδοσιακή 'πολύτιμη' παρουσία τους στην οικογένεια και στην κοινότητα μετατρέπεται σταδιακά σε 'κοινωνικό βάρος'»⁹.

Παρά ταύτα, συχνά η προοπτική της συνταξιοδότησης φαντάζει για τον εργαζόμενο ως ευχάριστη και ευλογημένη στιγμή, κατά την οποία θα απαλλαγεί από τον κόπο της δουλειάς, (ενίοτε μιας χωρίς νόημα, περιεχόμενο και παραγωγή εργασίας) και την ανελευθερία της ρουτίνας και του ωραρίου. Αυτό, γιατί ο άνθρωπος ως πρόσωπο, «ναυτιών τω σάλω των βιοτικών μελημάτων»¹⁰ στην καθημερινή ζωή συνθλίβεται και αφανίζεται¹¹. Μέσα στις αυτόνομες και ασύνδετες μεταξύ τους δομές, η ελευθερία του χάνει τους αληθινούς της ορίζοντες και αντιμετωπίζεται ως απλό ατομικό δικαίωμα¹². Όλες οι δημιουργικές δυνάμεις του 'καθώς πρέπει' σημερινού ανθρώπου, όλη η ενεργητικότητα και όλος ο χρόνος του απορροφώνται στο βιοπορισμό, που του εξασφαλίζει η εργασία, η οποία στην αλλοτριωμένη και αλλοτριωτική της έκφραση γίνεται 'δουλειά', δηλαδή δουλεία σε μια αναγκαιότητα. Μάλιστα με δεδομένη την απουσία δυνατοτήτων κοινωνικών σχέσεων στη γειτονιά, ή στησχόλη της ψυχαγωγίας, ακόμη και της ενόριας εκκλησιαστικής κοινότητας, ο εργασιακός κοινωνικός χώρος φαντάζει ως ο μοναδικός χώρος, που απέμεινε στον σημερινό εργαζόμενο του αστικού περιβάλλοντος για να αναπτύξει κάποιες κοινωνικές σχέσεις.

Β'.

Η συνταξιοδότηση συνιστά την κατεξοχήν κρίση στη ζωή του ενηλίκου και βιώνεται από το άτομο ως τέτοια. Τον όρο κρίση δεν εννοούμε με την

7. Βλ. Ιορδάνης Παπαδόπουλος, «Ηθικός δράστης και κοινωνικό κράτος πριν από την οριστική κατάλυσή του: η ατζέντα πέρα από το 1990», *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, ό.π. σ. 95-96.

8. Βλ. Paul Tournier, *Learn to grow old*, N.Y.: Harper & Row Publishers 1972, σ. 77.

9. Αντώνης Μωυσίδης, Θεοδοσία Ανθοπούλου, Μαρί-Νοέλ Ντυκέν, «Συνθήκες διαβίωσης των ηλικιωμένων στον αγροτικό χώρο: από την κοινωνική αυθεντία στην κοινωνική περιθωριοποίηση», *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, ό.π., σ. 619.

10. Από τις Καταβασίες του Όρθρου της Πεντηκοστής.

11. Βλ. Ανέστης Κεσελόπουλος, *Προτάσεις Ποιμαντικής Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς 2003, σ. 189.

12. Βλ. Γεώργιος Ι. Μαντζαρίδης, *Ορθόδοξη θεολογία και κοινωνική ζωή*, ό.π., σ. 71.

τρέχουσα ηθικιστική του έννοια, ή απλά ως κακή λειτουργία και απειλή για καταστροφή, αλλά πρωτίστως ως μια στροφή, μια περίοδο ανεπτυγμένης ενεργητικότητας και δυναμικής έντασης¹³. Και βέβαια οι καταστάσεις της ζωής κάθε ατόμου στην πραγματικότητα συνεχώς αλλάζουν. Όμως αλλάζουν με τέτοιο ρυθμό, που δεν διασπούν το αίσθημα της συνέχειας και δεν βιώνονται ως 'νέα κατάσταση'. Όταν οι αλλαγές είναι ραγδαίες και συντελούνται σε μικρό χρονικό διάστημα, τότε μας εισάγουν στην εμπειρία της κρίσης¹⁴.

Η κρίση της συνταξιοδότησης, ως οντογενετική πηγή παραγωγικής δύναμης ή λανθασμένης αντίδρασης, μπορεί να οδηγήσει το άτομο σε θετική αναδιοργάνωση της ζωής του ή στο μαρασμό και το σύνδρομο του 'πρώην'. Γι' αυτό ακριβώς, η συνειδητοποίηση των αλλαγών¹⁵, που η συνταξιοδότηση σηματοδοτεί, κρίνεται ουσιώδης τόσο γι' αυτούς που βιώνουν την κρίση όσο και για όλους τους 'ενεργούς' οικονομικά, για τους οποίους, βεβαίως, η συνταξιοδότηση είναι μια προοπτική. Κομβικά σημεία αυτής της κρίσης είναι τα ακόλουθα:

1. Η συνταξιοδότηση συνιστά επίσημο πέρας του ατόμου στη λεγόμενη 'τρίτη' ηλικιακή του φάση. Έστω κι αν η αυστηρή επιστημονική γλώσσα αδυνατεί να καθορίσει φάσεις στην εξελικτική πορεία κάθε ανθρώπινου όντος, όμως, η κοινωνική αναπαράσταση της ζωής θέλει ξεκάθαρα τον άνθρωπο να περνά από τρεις φάσεις: αυτή του αν-ήλικου, αν-ώριμου και άγουρου, έπειτα του εν-ήλικου και ώριμου και τέλος του υπερ-ήλικου, του γέροντα. Την κοινωνική αυτή αναπαράσταση εξέφραζε με θαυμάσιο τρόπο η λιθογραφία, που κοσμούσε τα καφενεία, τα κουρεία και πολλά δημόσια καταστήματα τον περασμένο αιώνα: Μια σκάλα διπλή, ανοιγμένη σε γωνία. Ένα παιδί ανεβαίνει από τη μια, ένας ώριμος άνδρας στέκεται στην κορυφή ευτυχής στη ναρκισσιστική του αυτάρκεια, και ένας γεράκος, κυρτός από τα χρόνια και με τη βοήθεια του μπαστούνιού του, κατηφορίζει από την άλλη. Άλλωστε και η τρέχουσα ορολογία, παρμένη από τη ορολογία που χρησιμοποιούμε για τα φρούτα, σημειολογικά παραπέμπει σ' αυτό το τριφασικό μοντέλο¹⁶.

13. Βλ. Erik H. Erikson, *Identity, youth and crisis*, N.Y.: W.W.Norton & Company INC 1968, σ. 96.

14. Βλ. Karl A. Menninger, *The human mind*, N.Y.: Alfred A Knopf 1957, σ. 29.

15. Βλ. Seward Hiltner, "Discussion and comment", S. Hiltner (ed) *Toward a Theology of Aging*, N.Y.: Human Sciences Press 1975, σ. 169 Βλ. επίσης Robert J. Schreiter, *Constructing local theologies*, N.Y.: Orbis Books 1997, σ. 65-66.

16. Βλ. Paul W. Pruyser, « Aging: Downward, Upward, or Forward? », S. Hiltner (ed) *Toward a Theology of Aging*, ό.π., σσ. 102-107.

Και βέβαια, η φυσιολογική γήρανση είναι μια διαδικασία που ξεκινά αρκετά νωρίς και συνεχίζεται αδιάκοπα καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ενήλικα, κάνοντας ποικιλοτρόπως ορατά τα εξωτερικά σημάδια αυτής της πορείας. Σ' αυτήν τη συνεχή και αδιάκοπη πορεία δεν υπάρχει ορόσημο, που να σηματοδοτεί το πέρασμα στη λεγόμενη τρίτη ηλικία. Έτσι ακόμη κι όταν τα σημάδια φυσιολογικής γήρανσης ενός ατόμου είναι έντονα, αυτό δεν συνεπάγεται πέρασμα στην τρίτη ηλικία, όσο η κοινωνική και ψυχολογική ζωή του ατόμου δείχνει να 'τραβά την ανηφόρα'. Μπορεί η φυσιολογική να επηρεάζει την κοινωνική και ψυχολογική γήρανση, αλλά αυτές οι όψεις της δεν είναι ταυτόσημες¹⁷.

Στην τυπολογία κάθε φάσης, η αναπαράσταση θέλει ιδιαίτερα φυσιολογικά, ψυχολογικά, οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά¹⁸. Βασικό χαρακτηριστικό στοιχείο της κοινωνικής αναπαράστασης της τρίτης ηλικίας είναι, εκτός από τη φυσιολογική γήρανση, η αδυναμία λόγω ηλικίας να ανταποκριθεί το άτομο στις απαιτήσεις της παραγωγικής διαδικασίας και γενικότερα η ανικανότητα για εργασία. Η συνταξιοδότηση έτσι, λειτουργεί ως η ιδεατή πύλη εισόδου στην τρίτη ηλικία, με ό,τι αυτή η είσοδος συνεπάγεται.

2. Η συνταξιοδότηση συνεπάγεται απώλεια του εργασιακού κοινωνικού περιγυρου, που, όπως προαναφέρθηκε, για την πλειονότητα των εργαζομένων στις πόλεις είναι το μοναδικό κοινωνικό περιβάλλον. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η συνταξιοδότηση συνιστά απώλεια της παρουσίας των 'άλλων', στη σχέση με τους οποίους το 'εγώ' αντλούσε τη σημασία, το νόημα και την ταυτότητά του¹⁹.

Η μοναξιά, σαν συνέπεια αυτής της απώλειας, αποτελεί την πιο καίρια αιτία του κοινωνικού, ψυχολογικού και βιολογικού μααρασμού που παρατηρείται συχνά κατά τους πρώτους μήνες μετά τη συνταξιοδότηση. Μέσα απ' αυτήν την οπτική, η μοναξιά του συνταξιούχου δεν νοείται απλά ως η απουσία ή ο περιορισμός της φυσικής παρουσίας 'γνωστών' και 'φίλων', είτε γιατί χάθηκε η καθημερινή επαφή με τα πρόσωπα του εργασιακού περιγυρου, είτε και γιατί με τα χρόνια, ο θάνατος αγαπημένων μας προσώπων μας κάνει να συνειδητοποιούμε 'τι γρήγορα που τα σβηστά κεριά πληθαίνουν'²⁰. Πρωτίστως και κυρίως, η μοναξιά του συνταξιούχου συνιστά απου-

17. Βλ. Don S. Browning, « Preface to a Practical Theology of Aging », Seward Hiltner (ed) *Toward a Theology of Aging*, ό.π., σ. 154.

18. Βλ. Thomas Bradley Robb, *The bonus years*, ό.π., σσ. 35-69.

19. Βλ. Αριστείδης Βαρριάς, *Περιθωριακότητα και Εκκλησία*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς 2004, σσ.115-147.

20. Από το ποίημα του Κ.Καβάφη : *Κεριά*

σία σχέσεων με τα πρόσωπα που ενσάρκωναν γι' αυτόν και τον μικρόκοσμο του αυτήν καθ' εαυτήν την κοινωνία της παραγωγής, τη μόνη κοινωνία, δηλαδή, που φαντάζει να έχει σημασία, γιατί βρίσκεται στο προσκήνιο της ζωής.

Η απώλεια αυτή βιώνεται, συχνά, ως φυγή στο παρασκήνιο ή καλύτερα ως 'φυγή της σανίδας' κάτω από τα πόδια του 'απόμαχου', ο οποίος συνειδητοποιεί ότι βρίσκεται πλέον κοινωνικά μετέωρος, στο πουθενά. Όταν χάνεται η σχέση του 'εγώ' με τους σημαντικούς μας 'άλλους', χάνεται και η αίσθηση που έχουμε μέσα μας για την αξία και την καλοσύνη μας²¹, γιατί χάνεται το κριτήριο αυτής της αξίας και καλοσύνης μας. Το 'εγώ' καθρεπτίζεται στους σημαντικούς 'άλλους'. Η έλλειψή τους περιορίζει το άτομο σε μια κατάσταση 'ανομίας'²² και κάνει ώστε, απλές καθημερινές λειτουργίες του ατόμου, που αποσκοπούν στο να μας κάνουν 'καθώς πρέπει', όμορφους και ελκυστικούς για τους 'άλλους' (όπως είναι το χτένισμα, το ξύρισμα, ο καλλωπισμός, το προσεκτικό ντύσιμο, η προσεγμένη διαίτα και η άσκηση για την 'ευπρεπή' διατήρηση της φυσικής μας κατάστασης κλπ.) να χάνουν το νόημά τους και συχνά να παραμελούνται ή να εγκαταλείπονται τελείως. Η μοναξιά έτσι συνδέεται τόσο με τα έντονα ψυχολογικά προβλήματα αυτής της ηλικίας²³, όσο και με την απώλεια της αυτοεκτίμησης, που είναι ό,τι κάνει τα γηρατειά να φαντάζουν ως μείζον κοινωνικό πρόβλημα²⁴.

3. Η μοναξιά του συνταξιούχου συνδέεται άρρηκτα με την απώλεια της κοινωνικής του ταυτότητας και το συναίσθημα της προσωπικής απαξίας²⁵. Άλλωστε το 'εγώ', μόνο στην πληθυντική του έννοια είναι κατανοητό, γιατί ακριβώς είναι σχεσιακό. Στο βαθμό που, στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον της ανωνυμίας και του αποπροσωποποιημένου συναγελασμού ετεροτήτων, το επάγγελμα συνιστά σύστημα κοινωνικών ρόλων, οι οποίοι κατεξοχήν ορίζουν την κοινωνική ταυτότητα του ατόμου²⁶, στον ίδιο βαθμό η συ-

21. Βλ. Richard A. Moskovitz, *Lost in the mirror*, Dallas, Texas: Taylor Publishing Company 1996, σ. 8.

22. Βλ. Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη και Παρασκευή Γαληνού, «Πολιτισμικές Ταυτότητες: από το τοπικό στο παγκόσμιο», *Εμείς και οι Άλλοι*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, τυπωθήτω 2000, σ. 114.

23. Βλ. Αφροδίτη Τεπέρογλου, «Η περιθωριοποίηση των ηλικιωμένων ατόμων: παρόν και μέλλον, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, ό.π., σ.598.

24. Βλ. Paul Tournier, *Learn toy grow old*, ό.π., σ. 92.

25. Βλ. J. Paul Brown, *Counseling with Senior Citizens*, Philadelphia: Fortress Press (2) 1971, σ. 74 Βλ. επίσης Seward Hiltner, "Facts and Needs: Present and Future", S. Hiltner (ed) *Toward a Theology of Aging*, ό.π., 101.

26. Βλ. Θανάσης Αλεξίου, *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση*, ό.π., σ. 94.

νταξιοδότηση συνιστά απώλεια της κοινωνικής ταυτότητας και απώλεια υπαρξιακού στόχου της ζωής. Το άτομο τότε γίνεται ένας 'πρώην', προσφεύγει στο 'χθες' αναζητώντας τη δικαίωση της ύπαρξής του σ' αυτό που 'ήταν'. Βιώνει ως προσωπική απαξία το κοινωνικό στίγμα του μη παραγωγικού ατόμου²⁷, το οποίο η 'μεγαλόψυχη' κοινωνία των παραγωγικών 'ανέχεται' να συντηρεί μέσω του συστήματος 'πρόνοιας' για τους 'απόμαχους'. Η χαμηλή αυτοεκτίμηση και, γενικότερα, το βίωμα της προσωπικής απαξίας γεμίζει το άτομο με απογοήτευση και απελπισία, το κάνει ανήμπορο να εκτιμήσει τόσο τις ικανότητές του όσο και τη δυνατότητά του να είναι παραγωγικό²⁸.

Η συνταξιοδότηση βιώνεται συχνά και ως παραίτηση από μια θέση κύρους, που πηγάζει από τη θέση του εργαζόμενου στην κοινωνική ιεραρχία. Αυτή η παραίτηση βιώνεται ως αποστέρηση, ως διαπίστωση του χάσματος ανάμεσα στις 'προσδοκώμενες αξίες' και τις 'αξίες ικανοτήτων'²⁹. Συνταξιοδοτούμαι, σημαίνει πως δεν έχω πια σχέση με το παιχνίδι της εξουσίας, αλλά «παίρνω μέρος σε ένα διαφορετικό παιχνίδι, κατά το οποίο κανείς δεν διεκδικεί τη θέση του άλλου, γιατί δεν υπάρχει ιεραρχία, δεν υπάρχει κατανομή αρμοδιοτήτων, ούτε καθορισμένη λειτουργία. Κι αυτό λειτουργεί ως βίωση μιας αφύσικης προέκτασης της παιδικής ηλικίας»³⁰. Όταν μάλιστα η σύνταξη μεταφράζεται σε τόσο λίγα χρήματα που δεν μπορούν να καλύψουν τις απόλυτα βασικές ανάγκες του συνταξιούχου, τότε η κοινωνική απαξία για τα γηρατειά και τους απόμαχους της εργασίας δείχνει το πιο σκληρό της πρόσωπο. Σ' αυτές τις περιστάσεις, το συνταξιούχο περιμένει ένα καθεστώς οικονομικής (και όχι μόνο) εξάρτησης από τα ενήλικα παιδιά του (αν υπάρχουν και αν είναι διατεθειμένα) ή ο ποικιλότροπος κοινωνικός αποκλεισμός και η περιθωριοποίηση³¹.

4. Η συνταξιοδότηση συνεπάγεται την άμεση απώλεια του κοινωνικά προγραμματισμένου χρόνου ανάμεσα στις ώρες εργασίας και σχολής του εικοσιτετραώρου, τις εργάσιμες ημέρες και τις Κυριακές ή τα Σαββατοκύριακα και τις άλλες γιορταστικές μέρες ή περιόδους. Για χρόνια πολλά το άτομο μέσα από το σύστημα εργασιακού χρόνου συμμετείχε στη διαδικασία της αγοράς και δι' αυτής ένωθε παρόν στο κοινωνικό γίγνεσθαι και μέλος

27. Βλ. Henri J.M. Nouwen & Walter J. Gaffney, *Aging*, N.Y.: Image Books 1976, σ. 33.

28. Βλ. Reuel L. Howe, *Live all your life*, Waco, Texas: Word Books 1974, σ. 82.

29. Βλ. Βασίλειος Γιούλτσας, *Γενική Κοινωνιολογία*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης Α.Ε. 1997, σ. 350

30. Paul Tournier, *Learn toy grow old*, ό.π., σ. 140-141.

31. Βλ. Αριστείδης Βαρριάς, *Περιθωριακότητα και Εκκλήσια*, ό.π., σσ. 247-248.

της απρόσωπης κοινωνίας του στενότερου περιβάλλοντος της πόλης του, αλλά και ολόκληρου του κράτους. Ο χρόνος λειτουργούσε ως πλατφόρμα μέθεξης του στην κοινωνική του πραγματικότητα. Όταν η χαρά της ανεξαρτησίας και ελευθερίας της πρώτης περιόδου μετά τη συνταξιοδότηση περάσει, τότε αναδύεται σκληρή η πρωτόγνωρη πραγματικότητα ενός γυμνού από περιεχόμενο χρόνου, ενός χρόνου αδύναμου να μετρήσει τη διαδοχή γεγονότων. Τώρα ο συνταξιούχος έχει πολύ, πάρα πολύ ελεύθερο χρόνο, αλλά δεν έχει τι να κάνει σ' αυτόν³². Σε ακραίες περιστάσεις ο χρόνος του συνταξιούχου γίνεται μια απροσδιόριστη και άνευ σημασίας και ταυτότητας διάσταση, ένα αχανές κενό, μια παγίδευση σε μια διάσταση χωρίς χρόνο.

5. Η έννοια της ανάπτυξης, όπως και πλήθος άλλων εννοιών, αντλεί πλέον το περιεχόμενό της από την οικονομία. Και εάν μεν τεθεί κάποιο σημείο ως βεληνεχές και στόχος, η ανάπτυξη προσμετράται σε σχέση με την επίτευξη του στόχου. Εάν όμως δεν μπορεί να υπάρξει σταθερό σημείο αναφοράς, τότε η ανάπτυξη κατανοείται ως «μια κίνηση προς μια σταθερή κατεύθυνση και ... μπορεί να μετρηθεί πάνω σ' ένα άξονα στον οποίο κατέχουμε, κάθε στιγμή, μια τετμημένη αύξουσας τιμής»³³. Το περιεχόμενο αυτό της έννοιας της ανάπτυξης μπορεί να βοηθήσει να κατανοήσουμε όφεις της προσήλωσης πολλών ανθρώπων της τρίτης ηλικίας στο παρελθόν ή καλύτερα της φυγής τους στο παρελθόν.

Για το συνταξιούχο, η 'τετμημένη αύξουσας τιμής' αποκτά αρνητικό πρόσημο, έτσι που το 'σήμερα' να είναι χειρότερο από το 'χθές' και το αύριο αναμένεται με μαθηματική ακρίβεια ακόμη χειρότερο. Κι αν τεθεί ως τέλος και βεληνεχές αυτής της 'ανάπτυξης' ο θάνατος, τότε κάθε καινούργια μέρα μας φέρνει πιο κοντά του. Ο συνταξιούχος που εγκλωβίζεται σε μια τέτοια ψευδαίσθηση, βιώνει καταθλιπτικά ένα αδιάκοπο παρόν αναμονής του θανάτου ή αναζητεί υπαρξιακά ερείσματα στο παρελθόν.

Ψυχοσωματικά σύνδρομα³⁴, υποχονδρίαση και συνεχής ενασχόληση με προβλήματα υγείας, βιολογικός και ψυχολογικός μαρασμός, ανία, μεμψιμοιρία και παθητικότητα, συνεπικουρούνται από τα βιώματα, για τα οποία έγινε ήδη λόγος, και συνθέτουν την εικόνα της κατάθλιψης των ηλικιωμένων. Παράλληλα, η αναζήτηση υπαρξιακών ερεισμάτων στο παρελ-

32. Βλ. Paul W. Pruyser, « Aging : Downward, Upward, or Forward ? » S. Hiltner (ed) *Toward a Theology of Aging*, ό.π., σ. 110.

33. Κορνήλιος Καστοριάδης, *Χώροι του ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον/βιβλία 1995, σ. 22.

34. Βλ. Γιόζεφ Ράτνερ, *Ψυχολογία του βάθους και ανθρωπισμός*, Αθήνα: Μπουκουμάνης (δ') 1969, σσ. 47-57. Βλ. Επίσης Paul Tournier, *Learn to grow old*, ό.π., σ. 167 και J. Paul Brown, *Counseling with Senior Citizens*, ό.π., σ. 70.

θόν, συχνά, συνοδοιπορεί με τη βίωση ενός κενού από περιεχόμενο παρόντος και προπαντός με την απουσία μέλλοντος.

6. Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον «γλυστράει και μετατοπίζεται διαδοχικά μέσα στο χρόνο, για να δείχνει μια πορεία, μια κίνηση ολοένα προς τα μπρος»³⁵. Από μια άλλη όμως σκοπιά, στο βίωμα του παρόντος εμπεριέχεται ολόκληρο, τόσο το παρελθόν, όσο και το μέλλον³⁶. Μ' αυτήν την έννοια, το κάθε 'εγώ' ως διαμορφούμενη στο χρόνο (παρελθόν) κατασκευή δρα στο παρόν και χωρεί διαρκώς σ' αυτό. Επίσης, η ταυτότητα του καθενός μας εμπεριέχει το φαντασιακό μας μέλλον. Στο κάθε 'τώρα', βιώνουμε αυτό που προσδοκάμε, τα όνειρα, τις φιλοδοξίες και τις επιδιώξεις μας, την ελπίδα και τον υπαρξιακό μας στόχο. Η φυγή³⁷ στο παρελθόν προϋποθέτει την απουσία αυτού του μέλλοντος, την παραίτηση δηλαδή από όνειρα, επιδιώξεις, ελπίδα, υπαρξιακό στόχο. Οι ερινύες των απραγματοποιήτων ελπίδων γεννούν υπαρξιακή ενοχή. Κι' όταν αυτού του είδους η απελπισία γίνεται αβάσταχτη, τότε η φυγή στο παρελθόν (παθολογική με την μορφή του παλιμπαιδισμού ή όχι) φαντάζει ως η μόνη διέξοδος.

Τα παραπάνω αναφέρονται αδρά στα κομβικά εκείνα σημεία προσέγγισης της συνταξιοδότησης ως κρίσης, δηλαδή ως του βιώματος των ραγδαίων αλλαγών, που η συνταξιοδότηση σηματοδοτεί στη ζωή και την προσωπικότητα του ατόμου και ως πρόκληση για θετική αναπροσαρμογή ή λανθασμένη αντίδραση. Στη λανθασμένη αντίδραση συγκαταλέγονται: κάθε προσπάθεια άρνησης της ύπαρξης του προβλήματος ή η υπεκφυγή του, η άρνηση του ατόμου να αναζητήσει ή να αποδεχθεί βοήθεια, η αδυναμία του να αναγνωρίσει και εκφράσει τα αρνητικά του συναισθήματα, η αποτυχία του να συνειδητοποιήσει τη φύση της κρίσης και να αναζητήσει εναλλακτικές λύσεις ή και η προβολή της ευθύνης, για την όποια 'κακοδαιμονία' βιώνει το άτομο, σε πρόσωπα του περιβάλλοντός του, γεγονός που δυσχεραίνει τη σχέση του ακόμη και με την ίδια του την οικογένεια³⁸.

Γ'.

Στην κρίση της συνταξιοδότησης και γενικότερα στην κρίση της 'τρίτης' ηλικίας, από τη βιβλιογραφία της ψυχοθεραπείας, συχνά καθορίζεται ως ο

35. Δημήτρης Τσαρδάκης, *Απόκλιση και εκκρεμότητα*, Αθήνα: Παπαζήση 1994, σ. 66.

36. Βλ. Martin Heidegger, *Είναι και Χρόνος*, Αθήνα: Δωδώνη 1985, τόμος β', σ. 430.

37. Βλ. Karl A. Menninger, *The human mind*, 6.π., σ. 30.

38. Βλ. Howard J. Clinebell Jr., *Basic Types of Pastoral Counseling*, Nashville: Abingdon 1966, σ. 163.

ρόλος της θρησκείας α) να βοηθήσει στην αναγνώριση της πνευματικής συμβολής των συνταξιούχων, β) να κάνει ενδιαφέρουσα για τον ηλικιωμένο τη συμμετοχή του στην εκκλησιαστική κοινότητα και γ) να οδηγήσει το συνταξιούχο σε μια θετική προσαρμογή στις νέες συνθήκες, που βιώνει³⁹.

Η ποιμαντική λειτουργία της ενόριας Εκκλησίας όμως, έχει από τη φύση της τη δυνατότητα και καλείται όχι απλώς να ικανοποιήσει τους παραπάνω στόχους, αλλά να φωτίσει με το φως της δικής της εμπειρίας όλες της όψεις της κρίσης και να κάνει το κάθε πρόσωπο – μέλος του σώματος του Χριστού ικανό να βιώσει, εν τη Εκκλησία, την κρίση της συνταξιοδότησης ως μια θετική και μεταμορφωτική εμπειρία, που ανοίγει ορίζοντες στην εν Χριστώ προκοπή. Ο εκκλησιασμός αυτός της συνταξιοδότησης την μετατρέπει σε ‘καιρόν ευπρόσδεκτον’, μιαν ακόμη ‘ημέρα σωτηρίας’.

Για τον απρόσωπο *homo economicus* το επάγγελμα, (δηλαδή το τι κομίζει ο καθένας μας ως υπόσχεση της παρουσίας του στη ζωή και τα πρόσωπα των συνανθρώπων του), περιορίζεται στη ‘βιοποριστική απασχόληση’⁴⁰. Όμως, «η του χριστιανού επαγγελία εστί το εις την αρχαίαν ευκληρίαν επαναχθήναι τον άνθρωπον»⁴¹. Για το Χριστιανό, το επάγγελμά του ταυτίζεται με τον υψηλότερο στόχο της ύπαρξης και παρουσίας του ως προσώπου. «Ως γαρ τη μετοχή του Χριστού την του Χριστιανού προσηγορίαν εσχήκαμεν, ούτω προσήκει κατά το ακόλουθον και πάντων ημάς των υψηλών ονομάτων την κοινωνίαν εφέλυσθαι»⁴².

Του χριστιανού το επάγγελμα είναι η πνευματική τελείωση, η ολοκλήρωσή του ως προσώπου⁴³, η σωτηρία, δηλαδή το να μπορέσει να ζήσει ο άνθρωπος σώος και ακέραιος σε αληθινή κοινωνία με τους ‘άλλους’⁴⁴. «Πάντες οι άγιοι ταύτην την τελειότητα φθάνουσιν, όταν τέλειοι γένωνται, και τω Θεώ αφομοιώνται εν τω υπερεκβλύζειν την αγάπην αυτών και την φιλανθρωπίαν εις πάντας»⁴⁵. Απ’ αυτό το επάγγελμα κανείς χριστιανός δεν

39. Βλ. J. Paul Brown, *Counseling with Senior Citizens*, fi. ., 16 I·E Howard J. Clinebell Jr., ό.π. σ. 164.

40. Βλ. Γ. Μπαμπινιώτη Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα: Κέντρο Λεξικογραφίας 1998, σ. 642. Βλ. επίσης Seward Hiltner, “Discussion and comment”, S. Hiltner (ed) *Toward a Theology of Aging*, ό.π., σ. 171.

41. Γρηγόριος Νύσσης, *Προς Αρμόνιον, περί του τι το του Χριστιανού επάγγελμα*, PG 46.244.

42. Γρηγόριος Νύσσης, ό.π.

43. Βλ. Γεώργιος Μαντζαρίδης, *Πρόσωπο και θεσμοί*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς 1997, σσ. 17&142.

44. Βλ. Ανέστης Γ. Κεσελόπουλος «Η κοινωνικότητα ως μοναξιά και η Εκκλησία ως αληθινή κοινωνία», *Μαρτυρία ζωής*, Αθήνα: Αρμός 1999, σ. 103.

45. Ισαάκ ο Σύρος, *Τα ευρεθέντα ασκητικά*, Λόγος πα΄, Σπανός 1895, σ. 308.

‘παρατείνεται’ και δεν ‘συνταξιοδοτείται’. Και όπως το επάγγελμα του αποστόλου Παύλου δεν θα μπορούσε να περιοριστεί στην τέχνη του σκηνοποιού⁴⁶, έτσι και η όποια παύση του καθεστώτος της εμμίσθου εργασίας, δεν κάνει το χριστιανό να είναι ανεπάγγελτος.

Η συνταξιοδότηση, μάλιστα, σηματοδοτεί την απελευθέρωση του συνταξιούχου από το αυστηρό σύστημα της κοινωνικής ιεραρχίας, που απορρέει από τις δομές των εργασιακών σχέσεων και από το ένστικτο της δύναμης⁴⁷, τα οποία φυλακίζουν σ’ αυτές το άτομο. Ανοίγονται έτσι ορίζοντες για μια πιο γενναιόδωρη άσκηση της αγάπης, χωρίς την οίηση της αυτάρκειας⁴⁸, αλλά με φιλόανθρωπη σεμνότητα και χαριτωμένη ταπεινώση. «Ο εγνωκώς της ανθρωπίνης φύσεως την ασθένειαν, ούτος είληφε πείραν της θείας δυνάμεως»⁴⁹. Η συνταξιοδότηση (είτε θεωρούμενη ως απέχδυση από κοινωνική δύναμη ή ως είσοδος σε μια ηλικιακή φάση βιολογικής και κοινωνικής α-σθένειας), εκκλησιαζόμενη, εισάγει τον πιστό ευκολότερα στο ‘μυστήριο του αδελφού’, στην κοινωνία της ανεστραμμένης πυραμίδας⁵⁰ και του πρωτείου της αγάπης.

Ο Χριστιανός δεν εξαρτά την αξία της ύπαρξής του και την κοινωνική καταξίωση του προσώπου του, ούτε από τη φύση της εμμίσθου εργασίας του και από την οικονομική του επιφάνεια, αλλά και ούτε από την ηλικία, τη βιολογική του κατάσταση και την παραγωγικότητά του⁵¹. Κι αν η συνταξιοδότηση σηματοδοτεί για τον κόσμο πέρασμα στη λεγόμενη ‘τρίτη’, μη παραγωγική ηλικία, απώλεια κοινωνικής ισχύος, κοινωνικού και υπαρξιακού στόχου και μείωση των εισοδημάτων, αυτά, για το πρόσωπο που ζει το μυστήριο της εν τη Εκκλησία σωτηρίας, συναρτώνται όχι με την έμμιση εργασία, αλλά με το γεγονός, πως ο καθένας μας είναι άγια εικόνα του Θεού⁵², επαγγέλλεται τη σωτηρία που βιώνει εν τη Εκκλησία ως πρόσωπο, και αθόρυβα λειτουργεί ως δόξα και φανέρωση της αγάπης του Θεού για ό-

46. Βλ. Πράξ. ιη':3

47. Βλ. Paul Tournier, *Learn to grow old*, ό.π., σ. 204.

48. Βλ. π. Βασίλειος Θερμός, *Αναζητώντας το πρόσωπο*, Αθήνα: Αρμός 1998(β'), σ. 68.

49. Μάξιμος ο Ομολογητής, *Κεφάλαια περί Αγάπης*, Β' λθ', P.G. 90, 997A.

50. Βλ. Αρχιμ. Σωφρόνιος (Σαχάρωφ), *Ο Άγιος Σιλουανός, ο Αθωνίτης*, Έσσεξ: I.M. Τιμίου Προδρόμου 1995, σσ. 312-316.

51. Βλ. Ιωάννης Σ. Πέτρου, *Κοινωνική Δικαιοσύνη, Εκκλησία-Κοινωνία-Οικουμενή*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής 1992, σ. 28.

52. Για την αξία του κάθε ανθρώπου Βλ. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Λόγος κατά Ιουδαίων Στ'*, P.G. 48, 1029, του ιδίου, *Ομιλία εις τον φαλμό 48*, P.G. 55, 233, Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος*. 26.10, P.G. 35, 1241B και Διάδοχος Φωτικός, «Λόγος ασκητικός, δ'», *Φιλοκαλία Ι. Νηπτικών*, τόμ. Α', Αθήνα: Αστήρ 1982, σ. 236.

λους τους ανθρώπους και όλη τη δημιουργία, με κάθε πρόσφορο τρόπο και σε κάθε στιγμή της μιας και ενιαίας πορείας του στη ζωή.

Η Εκκλησία λειτουργεί έτσι ως ο αμπελώνας του Κυρίου, στον οποίο όλες οι δημιουργικές δυνατότητες του ανθρώπου κάθε ηλικίας και όλα τα χαρίσματά του μεταποιούνται σε διακονήματα. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι συμμετοχή των συνταξιούχων στις δραστηριότητες της ενόριας Εκκλησίας δεν αποτελούν απλώς 'δημιουργική απασχόληση' ή 'εθελοντισμό' ή 'φιλανθρωπικό έργο' ή ό,τι άλλο, αλλά κυρίως και πρωτίστως βίωση και έκφραση του μυστηρίου Εκκλησίας⁵³, που αγκαλιάζει σταυρικά το χώρο και το χρόνο και τα αγιάζει. Η βίωσή της καθολικότητας αυτής της Εκκλησίας στα πλαίσια της ενόριας εκκλησιαστικής κοινότητας, όχι μόνο αναπληρώνει το χαμένο για το συνταξιούχο εργασιακό κοινωνικό περίγυρο, αλλά και τον διευρύνει στα όρια της καρδιάς του χριστιανού, που είναι η Οικουμένη.

Η βίωση της καθολικότητας της Εκκλησίας δίνει επίσης στο συνταξιούχο τη δυνατότητα επαναδιάθρωσης του χρόνου, που μετά τη συνταξιοδότηση κινδυνεύει να γίνει αχανής και συγκεχυμένη διάσταση. Η συμμετοχή στη λατρευτική ζωή της ενόριας Εκκλησίας προσφέρει πλουσιοπάροχα αυτόν τον αγιασμό του χρόνου. Κάθε ώρα, κάθε μέρα και κάθε εποχή αποκτά το δικό της περιεχόμενο και εισάγει με ένα μοναδικό τρόπο το καθένα μας στον ενιαυτό της Βασιλείας του Θεού.

Ο αγιασμός αυτός του χρόνου αποτελεί εμπειρία της όγδοης μέρας. Καταργεί το τριφασικό σχήμα και καλωσορίζει ένα παρόν, που έρχεται από το μέλλον και τείνει προς αυτό⁵⁴. Κι αυτό δεν είναι το φαντασιακό μέλλον των επιδιώξεων του ατόμου, που η ανατροπή του μας γεμίζει συχνά απογοήτευση και ενοχή, αλλά είναι το πανανθρώπινο μέλλον του σώματος του Χριστού, στο οποίο ο καθένας μας έχει τη δική του προσωπική μερίδα. Γι' αυτό και ο αγιασμός του χρόνου δεν συνιστά απλώς και μόνον όραμα ή ελπίδα, αλλά μια απτή καθημερινή πραγματικότητα, η οποία μεταποιεί το χρόνο σε ένα δυναμικό και δημιουργικό 'νυν'⁵⁵, και μεταμορφώνει το χώρο (γεωγραφικό και κοινωνικό) σε ένα απολύτως προσωπικό πεδίο για το άθλημα και κατόρθωμα της αγάπης, που αποτελεί το 'επάγγελμα' του Χρι-

53. Βλ. π. Βασίλειος Καλλιαχμάνης, *Μεθοδολογικά πρότερα της ποιμαντικής*, Θεσσαλονίκη: Μυθδονία 2000, σσ. 101-102.

54. Βλ. John D. Zizioulas (νυν Μητροπολίτης Περγάμου), *Being as communion*, Crestwood N.Y.: St. Vladimir's Seminary Press 1985, σ. 59.

55. Βλ. Βασίλειος Τρ. Γιούλτσας, «Δόγμα και ήθος στη ζωή και την παράδοση της Εκκλησίας», *Μαρτυρία ζωής*, Αθήνα: Αρμός 1999, σσ. 33-34 και Ανέστης Γ. Κεσελόπουλος «Η κοινωνικότητα ως μοναξιά και η Εκκλησία ως αληθινή κοινωνία», *Μαρτυρία ζωής*, ό.π. σσ. 102.

στιανού και το κατ' εξοχήν περιεχόμενο της ποιμαντικής φροντίδας της Εκκλησίας για τους συνταξιούχους.

Το κήρυγμα και οι συναντήσεις πνευματικής οικοδομής μπορούν να υπηρεθήσουν τον παραπάνω ποιμαντικό στόχο και να φωτίσουν τον τρόπο, με τον οποίο βλέπουμε τα πράγματα, με εκείνο το Φως, που αποκαλύπτει την αληθινή φύση τους⁵⁶. Ανάπτυξη θεμάτων όπως: η αξία του ανθρώπινου προσώπου, η καθολικότητα της Εκκλησίας, το επάγγελμα του Χριστιανού, η βίωση του χρόνου και της ηλικίας κ.ά. πλουτίζουν τον προβληματισμό και αντιπαραθέτουν στα αξιολογικά κριτήρια του 'κόσμου', την οπτική της Βασιλείας του Θεού.

Πολύ σημαντική, βεβαίως, είναι η συνάντηση και ποιμαντική σχέση του ιερέα και πνευματικού με κάθε ενορίτη, ο οποίος ζει την κρίση της συνταξιοδότησης. Σε προσωπικό επίπεδο θα βοηθήσει στη συνειδητοποίηση της κρίσης, στην αξιοποίησή της για θετικό επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας του συνταξιούχου, στην επαναδραστηριοποίηση των δημιουργικών δυνάμεων του ατόμου και τη επανανοηματοδότηση του χρόνου του. Κυρίως όμως η προσωπική αυτή σχέση λειτουργεί ως 'καλωσόρισμα' στην οικείωση του βιώματος της Εκκλησίας.

Για την ποιμαντική λειτουργία της Εκκλησίας το ζητούμενο είναι να προσφέρει σ' όλους, και στους συνταξιούχους εν προκειμένω, τη δυνατότητα οικείωσης αυτού του βιώματος. Και αυτό προϋποθέτει μια ζωντανή ενόρια εκκλησιαστική κοινότητα⁵⁷, που η ίδια βιώνει και επαγγέλλεται τον καθολικό άνθρωπο, ζει και πολιτεύεται στην αγάπη και ελευθερία των τέκνων του Θεού.

56. Βλ. Alexander Schmemmann, *For the life of the world*, Crestwood N.Y.: St. Vladimir's Seminary Press 1973, σ. 61.

57. Βλ. π. Γεώργιος Μεταλληνός, «Η σύγχρονη ενορία: Επακριβώσεις και Προοπτικές» *Ενορία: προς μια νέα ανακάλυψή της*, Αθήνα: Ακρίτας 1993, σ. 114 και π. Μιχαήλ Καρδαμάκης, «Η εκ νέου ανακάλυψη της ενορίας», *Ενορία: προς μια νέα ανακάλυψή της*, ό.π., σσ. 101-105.